

Επέτειος 800 ετών
από την κοιμήση του
αγ. Μιχαήλ του Χωνιάτου
Μητροπολίτου Αθηνών
1222 – 2022

Φ

Επιμέλεια
αρχιμ. Μιχαήλ Χαρ. Σταθάκης

καλλοιοι ἀπορεσιώ. ημετώ ἐπὶ τῷ ἀρχιερωμάλλω.
ἐν τῷ ἁγίῳ τῷ πατρὶ τῷ κληρῷ ἐκ τῆς σῶς. ημερῶ
ἀναπλασεως. ημερῶν μὴ μορμειτομοίω. πῶρα
κλήτορα βρήμου. δακρυώμῳ χτη γόν. ἀναβιῶ
σεως κήρυξου. κατὰ τὴν ἐλεύθεροποίησιν. ἐν
τοῦ τοῦ οὐκ ἐκ τῆς κληρῷ ἡσίου. καὶ ἡσίου ἡσίου
πᾶντες. ὡς ἀφοῖδε ἀποθρίσκατες. ἡσίου

5. Οι κατά την
Κυριακή της Τυρινῆς
εκφωνηθείσες
Κατηχητικές ομιλίες
του αγ. Μιχαήλ Χωνιάτου

Μέρος Α΄

«...καὶ ἡμεῖς τοίνυν ὧ ἄνδρες ἀγῶνος ἐνεστηχότος μεγίστου,
ὡσπερ τι μέλος ἐμβατήριον τοῦτο ἐπαυλοῦντες ὑμῖν,
ἄγετε παραπλησίως ἄδομεν ὧ τέκνα τῆς Ἐκκλησίας,
νηστεϊαν μὲν, ὡς ἀσπίδα προβάλλεσθε
προσευχῇ δὲ τὸ πολέμιον βάλλετε ὅσα καὶ δόρατι·

...καὶ πρὸς τὸν καλὸν τῆς ἐγκρατείας ἀγῶνα, βαίνωσιν εὐρρυθμῶς ἀμφοτέροι...»

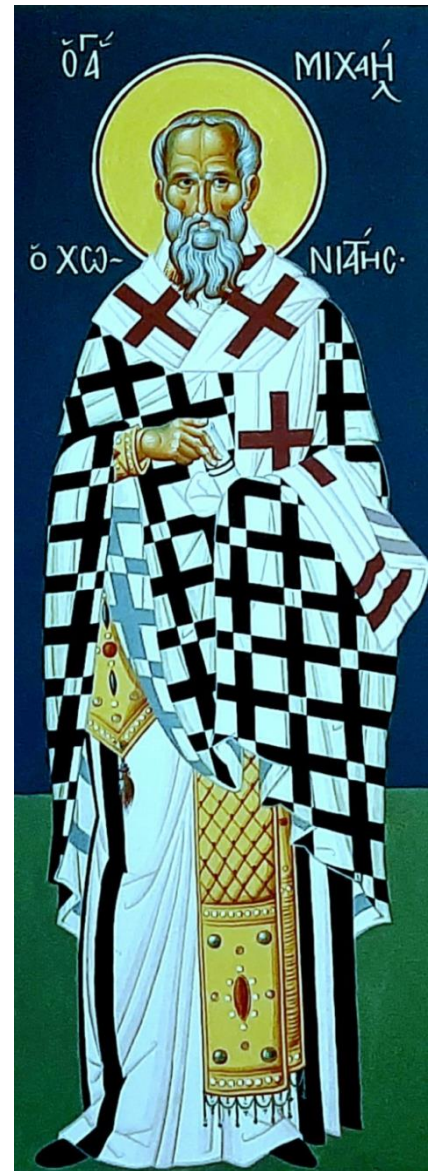
Το πέμπτο κατά σειράν ἀφιέρωμα στην μνήμη του προ οκτακοσίων ετών οσιακῶς κοιμηθέντος Μητροπολίτου Αθηνῶν αγίου Μιχαήλ του Χωνιάτου ἔχει θεματικὴ τις Κατηχήσεις του αγίου. Το υλικό που παρατίθεται εἶναι ἀποσπάσματα ἀπὸ την Διδακτορικὴ Διατριβὴ τῆς Φανῆς Βόϊνου με τίτλο «Ανάλυση καὶ ἐπιλεκτικὴ ἐκδόση των κατηχήσεων του Μιχαήλ Χωνιάτη» καὶ ἀπὸ το ἄρθρο τῆς Καλλιόπης Μαυρομμάτη στο περιοδικό Βυζαντινά Σύμμεικτα 20 (2010) 39-66 με τίτλο «Οι Κατηχήσεις του Μιχαήλ Χωνιάτη. Χρονολόγηση καὶ Ἱστορικὴ Προσέγγιση». Μετά τα εἰσαγωγικά παραθέτουμε την θεματικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ ἀνάλυση ἀπὸ τὴ Φανὴ Βόϊνου τῆς πρώτης κατήχησης που ἐκφώνησε ὁ ἅγιος Μιχαήλ μόλις ἑφτάσε στην Αθήνα καὶ ἐνθρονίστηκε ὡς ὁ νέος Μητροπολίτης.

Στο διάστημα των σαράντα ετών αρχιερατείας του αγίου Μιχαήλ ως Μητροπολίτου Αθηνών εκφωνήθηκαν από τον ίδιο είκοσι συνολικά κατηχήσεις, δηλαδή μεταξύ των ετών 1182/3 έως 1202/3. Από το 1203/4 έως και το 1222, δηλαδή κατά τα έτη που η Αθήνα πολιορκήθηκε από τον Λέοντα Σγουρό και αλώθηκε από τους Σταυροφόρους, ο άγιος εγκαταλείπει την Αθήνα και αυτοεξορίζεται στην Κέα και εν συνεχεία στην Μονή του Τιμίου Προδρόμου στην Μενδενίτσα, παρά τις Θερμοπύλες, αφού δεν του επιτράπη η άσκηση των καθηκόντων του από τους κατακτητές.

Ο συνολικός αριθμός των κατηχήσεων του Χωνιάτη είναι 26, από τις οποίες οι 2, 3, 4 και 7 δεν σώζονται. Βάσει του περιεχομένου τους μπορούν να χωρισθούν σε δύο μέρη.

Αποτελούν μία ομάδα κειμένων έως και την 20, όπου εκτός από τη θεολογική προσέγγιση διαφόρων θεμάτων, εμπεριέχουν πληροφορίες για την κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική εικόνα της

πόλης των Αθηνών, στοιχεία που δεν παρέχονται στις έξι τελευταίες. Η πρώτη ομάδα εκφωνήθηκε κατά την Κυριακή της Τυρινής των ετών της αρχιερατείας του αγίου στην Αθήνα. Εκείνες που αποτελούν τη δεύτερη ομάδα είναι αποκλειστικά θεολογικά κείμενα και, εκτός της αρίθμησης, έχουν το επιπλέον χαρακτηριστικό ότι επιγράφονται ως εξής: (κα΄) περί πορνείας, (κβ΄) περί φιλαργυρίας, (κγ΄) περί θυμού, (κδ΄) περί λύπης, (κε΄) περί άκηδίας, (κς΄) περί κενοδοξίας και εκφωνήθηκαν μία κάθε Κυριακή της Σαρακοστής.

Ο άγ. Μιχαήλ Χωνιάτης.
Αρχιεπισκοπικό Μέγαρο Αθηνών.
Έργο Μιχ. Καρδαμάκη, 2002.

Πέρα από τον χρόνο, τα κείμενα δίνουν στοιχεία για τον τόπο εκφώνησης των κατηχήσεων, όπως και για το κοινό που απευθύνονταν. Οι πιστοί, γυναίκες και άνδρες όλων των ηλικιών και των επαγγελμάτων, συνέρρεαν, όχι πάντα με μεγάλη διάθεση, πιθανότατα στον ναό της Παναγίας της Αθηνιώτισσας, τον Παρθενώνα.

Με τον όρο «κατήχηση» εννοούμε το εκκλησιαστικό φιλολογικό είδος το οποίο υπό διαφορετικές μορφές αντηχεί στους εκκλησιαστικούς χώρους ήδη από την αποστολική εποχή, διαμορφούμενο αναλόγως των τόπων και των επικρατούντων ιστορικών συνθηκών. Διαφορετικό είναι το περιεχόμενό τους κατά την απολογητική περίοδο, άλλο στις Κατηχητικές Σχολές της Αλεξάνδρειας και της Αντιόχειας, διαφορετικά στοιχείται από τους Καππαδόκες με έντονο μυσταγωγικό χαρακτήρα. Εκπίπτει κατά την Εικονομαχία για να επανακάμψει με έμφαση στην αγιολογία-εορτολογία και να ανθίσει αμέσως μετά στην περίοδο του λεγόμενου πρώτου βυζαντινού ουμανισμού αναδεικνύοντας την ρητορική δεινότητα των ομιλητών.

Ο πατριάρχης Φώτιος
σε ώρα διδασκαλίας.
Μικρογραφία από την
Ιστορία του Σκυλίτζη.
12^{ος} αι.

Η κατήχηση ως γραμματειακό είδος διαφέρει από την ομιλία-κήρυγμα. Η χριστιανική ομιλία είτε εξηγεί είτε αφορμάται από βιβλικό χωρίο και έτσι εξ ορισμού παραμερίζονται δυο θεμελιώδεις στόχοι ενός κλασικού ρήτορα, όπως τους έθεσε ο Αριστοτέλης: η εύρεση και η διάταξη, καθώς το βασικό νόημα το παρέχει το ίδιο το βιβλικό χωρίο. Αντίθετα, στις κατηχήσεις του τύπου τον οποίο ακολουθεί ο άγιος Μιχαήλ, δεν ακολουθείται κατά πόδας ένα κείμενο, το παράδειγμα δεν είναι μέρος μιας

αλλά ο ίδιος ο ρήτορας το ενσωματώνει στον λόγο ανάλογα με τη στόχευσή του. Έτσι τόσο η εύρεση όσο και η διάταξη παρέχουν στον κατηχητή Χωνιάτη ευκαιρίες μεγάλης ποικιλίας νοημάτων. Το δε περιεχόμενό τους είναι ηθικού, νοουθετικού και παραινετικού χαρακτήρα, με συγκεκριμένη δομή και έντεχνη επεξεργασία.

Στις κατηχήσεις του Χωνιάτου αφορμή είναι η εορτή, αλλά η αναλυτική επεξεργασία διαφέρει από κατηχητικούς λόγους άλλων, διότι ο άγιος Μιχαήλ φαίνεται να επεξεργάζεται ρητορικά το κείμενο στο ύψιστο δυνατό σημείο, πέραν του οποίου ο λόγος του θα έπαυε να είναι κατηχητικός. Με τη μορφή, όμως, που παρουσιάζεται η κατήχησή του είμαστε σε θέση να μιλάμε για εμπλουτισμό των νοημάτων σε ευρύτατο πλαίσιο αλληγοριών, αναλογιών, σταθερών μοτίβων, δομικών ανασχηματισμών και ποικίλων εκφραστικών μέσων.

Απόηχος των κατηχήσεων σήμερα αποτελεί ο κατηχητήριος λόγος που εξαπολύει προ της Μεγάλης Τεσσαρακοστής ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, μια παράδοση που φαίνεται να έχει τις ρίζες της στις «Μεγάλες Κατηχήσεις των Μονών Σακκουδίωνος της Βιθυνίας και Στουδίου ήδη προ του 815 μ.Χ..

Μονή Σπουδίου.
Μηνολόγιο Βασιλείου.
11ος αι.

Η μελέτη των κατηγήσεων προσφέρει σχετικά ολοκληρωμένη εικόνα των συνθηκών που επικρατούσαν στην Αθήνα στα τέλη του 12ου αιώνα. Αν και πρόκειται για κείμενα κυρίως θεολογικού περιεχομένου και προσανατολισμού, συμπληρώνουν σημαντικά τόσο τις επιστολές, όσο και τις υπόλοιπες πηγές της περιόδου. Σε πολλές περιπτώσεις διασαφηνίζουν στοιχεία που αλλού υπονοούνται ή αποσιωπώνται υπό το βάρος άλλων, σημαντικότερων ίσως, αναφορών. Άλλωστε, είναι απαλλαγμένες από την ανάγκη εξασφάλισης κρατικής αρωγής, κύριο κίνητρο σύνταξης αρκετών από τις επιστολές του. Επίσης, εκφράζουν το πηγαίο συναίσθημα του μητροπολίτη Αθηνών και απευδύνονται στον λαό, με στόχο την επιστροφή στην ορθή χριστιανική οδό.

Ειδικότερα, η οικονομική πραγματικότητα των Αθηνών, η βαριά φορολογία, η ληστρική συμπεριφορά των κάθε λογής κρατικών υπαλλήλων, η τοκογλυφία και η αισχροκέρδεια, η ηθική διαφθορά που αγγίζει ακόμα και τον κλήρο και, βεβαίως, η πειρατική δράση, είναι θέματα που θίγονται επανειλημμένα στις κατηγήσεις. Ο συγγραφέας παρουσιάζει την κοινωνική διάσταση των προβλημάτων αυτών και σκιαγραφεί τις διαπροσωπικές σχέσεις και τον τρόπο που διαμορφώνονται υπό συνθήκες ακραίων οικονομικών συνθηκών. Διενέξεις, κλοπές, καταπατήσεις οικιών και αγρότοπων και κάθε είδους παραβατική συμπεριφορά είναι όψεις της καθημερινότητας των Αθηνών κατά τα τέλη του 12ου αιώνα, λίγο πριν τη λατινική κατάκτηση.

Μικροκαλλιεργητές εκθέτουν
τα προβλήματά τους στον
άγ. Γρηγόριο τον Θεολόγο

Πέρα από αυτά, οι κατηγήσεις είναι κείμενα παραίνεσης και νουθεσίας του ποιμένα στο ποίμνιο και γι' αυτό ενέχουν αδιαμφισβήτητο διδακτικό ρόλο· όμως το θέμα δεν εξαντλείται εδώ. Ήδη από τον *Εισατήριο* λόγο του στην Αθήνα, ο Χωνιάτης φαίνεται να δείχνει την πρόθεση να αναλάβει παιδαγωγικό ρόλο, ώστε το ποίμνιό του να πορεύεται στον δρόμο του Θεού, αλλά και να αποδειχθεί αντάξιο του ιστορικού παρελθόντος του. Για τον λόγο αυτό, αναφέρεται στη φιλολογική παράδοση της πόλης και τα πρόσωπα που σημάδεψαν την ιστορική πορεία της, με τρόπο που υποδηλώνει την ανάγκη να καταστούν σαφή τα επιτεύγματα της αρχαιότητας, ώστε να αποτελέσουν παράδειγμα και έμπνευση για τη νεότερη γενιά· οι Αθηναίοι όφειλαν να αναδειχθούν ανώτεροι από τους προγόνους τους εξαιτίας μέσω του Χριστιανισμού.

Ο ρόλος του Χωνιάτη είναι σύμφωνος προς όσα υποστηρίζει ο P. Magdalino, όταν σχολιάζει τη «ρητορεία αστικού πατριωτισμού» πολλών μητροπολιτών και επισκόπων του 12ου αιώνα, που στόχευαν να εμφυσήσουν στο ποίμνιό τους υπερηφάνεια για το ένδοξο παρελθόν του τόπου τους.

Αν και αποφεύγει, όπως υποστηρίζει, τους πολύπλοκους και σύνθετους συλλογισμούς, ο Χωνιάτης διατηρεί στα κείμενα το προσωπικό του ύφος, χωρίς να αλλοιώνει το βάθος της ρητορικής του παιδείας, γεγονός που καθιστά ευδιάκριτες τις γενικότερες πνευματικές τάσεις της εποχής. Συσχετίζει συχνά το περιεχόμενο των κατηγήσεων με αρχαίες φιλοσοφικές ιδέες ή με εκφράσεις και πρόσωπα από έργα της αρχαιότητας, επιλογή απόλυτα συνυφασμένη με την παιδεία και την πνευματική κατάρτιση ενός λογίου, που όμως προβληματίζει τόσο για την παιδεία του ακροατηρίου του, όσο και για τον απώτερο σκοπό των κατηγήσεων σε πνευματικό, αλλά και ρητορικό επίπεδο. Είναι ενδιαφέρον ότι, ενώ επικεντρώνει την επιχειρηματολογία του κυρίως σε παραδείγματα από την Αγία Γραφή, με την ίδια ευκολία αναφέρεται σε προσωπικότητες του ιστορικού παρελθόντος, όπως τον Περικλή ή τον Θεμιστοκλή, χωρίς να επεξηγεί γενικά το έργο τους.

Εύλογα, λοιπόν, δημιουργείται η υποψία ότι δεν τον παρακολουθούσαν μόνο αμόρφωτοι και ακαλλιέργητοι αγρότες, αλλά και μία ανώτερης ίσως παιδείας τοπική «αριστοκρατία» ή έστω άτομα που πρέπει να γνώριζαν ως ένα βαθμό την ιστορική παράδοση της αρχαιότητας. Πάντως, ο τρόπος που αναμειγνύει τις αρχαίες ελληνικές έννοιες και εκφράσεις με τη γενικότερη επιχειρηματολογία και τους σκοπούς της κάθε κατήχησης, καθιστά ως ένα σημείο οικείες τις έννοιες αυτές, ενώ η αναφορά σε διαπρεπή πρόσωπα του ιστορικού παρελθόντος του τόπου θα μπορούσε να προκαλέσει το δέος και να εμπνεύσει αυτοπεποίθηση, που ίσως κινητοποιούσε τον αμαθή, ακόμα κι αν δεν γνώριζε ή δεν μπορούσε να καταλάβει τη συμβολή των προσώπων αυτών.

*Σκηνή διδασκαλίας-κατήχησης
από το χειρόγραφο της Ιστορίας, του Ιωάννη Σκυλίτζη,
12^{ος} αι.*

Σε ένα άλλο επίπεδο, οι κατηγήσεις έρχονται να ελέγξουν την αξιοπιστία του μητροπολίτη, σε σχέση με όσα παραδίδονται στις *Επιστολές*. Είδαμε ότι ο Χωνιάτης μάλλον υπερβάλλει ως προς την πνευματική καλλιέργεια στην Αθήνα, που με τόση έμφαση σχολιάζει επικριτικά στις επιστολές του. Ωστόσο, είναι γεγονός ότι ο μητροπολίτης μεγαλοποιεί ορισμένες καταστάσεις για προφανείς λόγους. Στις κατηγήσεις όμως ελέγχεται, ως ένα βαθμό, η αξιοπιστία των πληρο-

Φοριών εφόσον δεν υπήρχε λόγος να υπερβεί το πραγματικό, ενώπιον όσων βίωναν καθημερινά τις ζοφές αυτές περιστάσεις, αν και εδώ παρασύρεται συχνά από το συναίσθημα.

Τέλος, στα κείμενα αυτά αποκαλύπτεται ο πολλαπλός ρόλος του Μητροπολίτη, που αισθάνεται χρέος να δικαιολογηθεί για το μερίδιο ευθύνης που του αναλογεί ως προς την παροχή βοήθειας, αλλά και να τονίσει την πνευματική ολιγωρία μερίδας του ποιμνίου του ή να επισημάνει, γνωρίζοντας την κατάσταση του κράτους, ότι η αναμενόμενη και πολύτιμη κρατική προστασία δεν έχει πραγματοποιηθεί⁸⁶. Πάνω από όλα καθίσταται εμφανές το ήθος και η οξυδέρκεια του Μιχαήλ Χωνιάτη, που αποδίδει την παρακμή της εποχής, αλλά και της πάλαι ποτέ χρυσῆς πόλης, στην ανθρωπίνη πλεονεξία και διαφθορά: «...Ἀθῆναι χρυσαῖ, ζώνη χρυσῆ, φλέβες ἀργυρίτιδες. Καὶ αὖθις λιπαραὶ καὶ ἀοίδιμοι Ἀθῆναι. Ἄδόμενα γὰρ ταῦτα πολλοῖς ἐκ παρακουσμάτων σοφιστικῶν, ὡς ἔοικεν, ἐρασμίας ταῖς φιλοχρύσοις ἀκοαῖς Ἀθήνας ποιοῦσιν ὡς χρυσὸν ἐκδιδοῦσαις ἀέναον, ὥσπερ καὶ τὰ χωλοβάφιναι καὶ λιθαργύρινα φενακίζουσι τὴν ὄψιν, ἀργυρίου καὶ χρυσοῦ φύσιν φαντάζοντα...».

Α' Κατήχηση

Η α' κατήχηση εκφωνείται το 1182, έτος ανάρρησης του Χωνιάτη στον μητροπολιτικό θρόνο της Αθήνας λίγο μετά την εκφώνηση του Εισβατηρίου λόγου, σύμφωνα με ενδοκειμενική ένδειξη: Ἐναγχος γάρ, τὰ εἰσιτήρια ὑμῖν προσφθεγξάμενος. Συγκεκριμένα, πρέπει να εκφωνήθηκε την εβδομάδα της Τυρινῆς: μᾶλλον δ' ἐπὶ τοῦ παρόντος καιροῦ εὐηχέστερον ἄδειν ὀφείλω καὶ τυρσηνικῆς γεγωνότερον... διὰ τοῦτο γὰρ τὴν ἐβδομάδα ταύτην κρεωδαισίας ἀπέχεσθαι. Κύριο θέμα είναι η νηστεία πλαισιωμένο από διάφορες αναπτύξεις.

Ο άξονας του προοιμίου της α' κατήχησης βασίζεται σε αναλογία ειλημμένη από χωρίο του Φιλόστρατου, όπου περιγράφεται ότι οι έμποροι μαργαριταριών καθώς διασχίζουν την Ερυθρά Θάλασσα κτυπούν κουδούνια σε πρύμνη και πλώρη για να απομακρύνουν από τα πλοία με τον ήχο τα θαλάσσια κήτη. Ανάλογα, ο Χωνιάτης παραλληλίζει την Εκκλησία με πλοίο που μεταφέρει πολύτιμα εμπορεύματα (έπει και τήν παροῦσαν ἐκκλησίαν οἷόν τινα φορτίδα πλήρη πολλῶν καὶ καλῶν ἀγωγίμων). Οδηγός του πλοίου είναι ο Χριστός (ιδύνει μὲν ὁ Χριστός). Ανάλογα με τους εμπόρους της Ερυθράς Θαλάσσης, ο Χριστός ενάντια σε ό,τι απειλεί τον ανθρώπινο βίο άλλοτε θέτει προφυλακτικούς κώδωνας, άλλοτε ορίζει τον επίσκοπο (τῷτέως δὲ κάμῃ), ο οποίος μπορεί να μην είναι καλλίφωνος όπως οι κώδωνες (οὐκ εὔηχον μὲν ἄλλως ὄντα κατ' ἐκείνους), έχει όμως επωμισθεί με το καθήκον να εκφωνεί λόγους ὅλο τον χρόνο ἀκόμη και ακατάπαυστα (πρὸς ἀνάγκης ἔχω εἰς τὸν ἀεὶ μὲν ἐπηχεῖν χρόνον, εἰ οἷόν τε ἄπαυστα), με σκοπό να προσπαθεί να αιφνιδιάζει και να εκφοβίζει ό,τι επικίνδυνο περικυκλώνει το πλήρωμα της εκκλησίας (καὶ πειρᾶσθαι καταπλήττειν καὶ σοβεῖν τὰ τῇ νηὶ ταύτῃ δεινὸν ἀμφιχαίνοντα). Κυρίως, όμως, ο επίσκοπος υποχρεούται να εκφωνεί λόγους πιο εὔηχα τον παρόντα καιρό της νηστείας (ἐπὶ τοῦ παρόντος καιροῦ εὔηχέστερον ἄδειν ὀφείλω), ο οποίος –για να συνεχισθεῖ η αναλογία– είναι το πέλαγος στο οποίο ταξιδεύουν οι πιστοί, και μάλιστα πέλαγος μεγάλο και αχανές (ὅτε τὸ τῆς νηστείας ἀναπεπταμένον μέγα πέλαγος καὶ εἰς ἀχανές ἀνοιγόμενον διαπλέειν ἐπιβαλλόμεθα). Στο πέλαγος αυτό οι πιστοί έρχονται αντιμέτωποι με θηρία (τὰ δὲ κρυφίως ἔλλοχῶσι καὶ ἐνεδρεύουσιν), τα οποία τώρα εξειδικεύονται σε πάθη. Αλλά από τα πάθη, η γαστριμαργία και η λαιμαργία, επιτίθενται στους πιστούς φανερά (ἐν ᾧ θηρία δεινὰ τὰ μὲν φανερώς ἐπιτίθεται, γαστριμαργία καὶ λαιμαργία), ενώ άλλα ελλοχεύουν κρυφά και παραμονεύουν, όπως υπερηφάνια της ασιτίας και η κενοδοξία (τὰ δὲ κρυφίως ἔλλοχῶσι καὶ ἐνεδρεύουσιν, ἢ ἐπὶ τὸ ἀσιτεῖν ὑπερηφάνια δῆλα δὴ εἴτ' οὖν κενοδοξία).

Ακολουθεί το θέμα του λόγου, της εκκλησιαστικής ρητορικής. Ο ρήτορας με τη φράση ταυτό φθέγμα αναφέρεται στην ισχύ που μπορεί να έχει ο λόγος του, στην ικανότητά του να πείσει –ανάλογα με την πειρώ της κλασικής ρητορικής– ότι είναι ισχυρός στον αγώνα για την αντιμετώπιση των παθών. Το «φθέγμα», δηλαδή ο λόγος, είναι ικανό να εκδιώξει τον εχθρό, είναι τόσο δυνατό ώστε να αποκοιμίσει το ίδιο το πάθος και να προστατεύσει τους παθόντες να αποστασιοποιηθούν από αυτό. Με την τελευταία φράση της προοιμιακής ενότητας, η οποία συνιστά μία αποστροφή προς το ακροατήριο, τη λεγόμενη “αξίωση” της ρητορικής θεωρίας του προοιμίου, ο ομιλητής τονίζει ότι, αν ο λόγος δεν είναι αποτελεσματικός, τότε θα είναι ουσιαστικά κενός, μάταιος, ένα «κύμβαλο αλαλάζον», κατά παραλλαγή της αποστολικής ρήσεως του Παύλου.

Η δύναμη του λόγου είναι αναγκαία, ιδιαίτερα στην παρούσα περίπτωση, όπου πρέπει να προβληθεί η παλαιότητα της νηστείας, η νηστεία ως πρεσβυγενεστάτη. Το συγκεκριμένο είναι ένα από τα συνηθισμένα μοτίβα σε ομιλίες από άμβωνος, και θα το δούμε να επαναλαμβάνεται στις κατηγορίες του Χωνιάτη, δηλαδή να προβάλλεται η νηστεία στο μεγαλύτερο δυνατό της πλαίσιο... Εδώ ο Χωνιάτης παραθέτει παραδείγματα για να δείξει τη μεγάλη διαδρομή της νηστείας.

Η πρώτη νηστεία ήταν στον παράδεισο και η προβολή αυτού του θέματος δίνεται παραστατικά με την παραδειγματική διήγηση της διαφοράς μεταξύ της ανθρωπίνης «ακρασίας» και «εγκρατείας», κυρίως όπως αυτή φαίνεται στη βιβλική ιστορία των προπατόρων (ἐκ τῶν περὶ προπάτορα), και όπως ενισχύεται από άλλες βιβλικές ιστορίες (Ησαύ, τρεις παίδες και ο Δανιήλ, Μωυσής)...

Πέρα από την παλαιότητα προβάλλεται και το τέλος της νηστείας. Στην ενότητα αυτή ο Χωνιάτης εισάγει το θέμα του χρησιμοποιώντας αριστοτελικές έννοιες, του οργανικού και του τελικού αιτίου. Με βάση αυτό αποφαίνεται ότι η νηστεία δεν είναι αυτοσκοπός (οὐκ αὐτὴν καὶ αὐτὴν) και ότι αν δεν πραγματοποιηθεί ο τελικός σκοπός της, τότε η ενασχόληση με τα οργανικά θα είναι ανάλογα μάταιη

(και ει μη τα τελικα διαπεραινοιντο αιτια ... κενόσπουδος). *Ο ρήτορας διαρθρώνει τον λόγο του με αριστοτελικούς ορισμούς...*

Ο ομιλητής, έχοντας εξασφαλίσει ότι υπάρχει ένας σκοπός, ένα τέλος που είναι πέρα από τη νηστεία και για τον οποίο σκοπό η νηστεία είναι μέσο, δίνει έναν πρώτο ορισμό της νηστείας. *Ο σκοπός χορηγεί τον ορισμό της: η νηστεία είναι κάθαρση ψυχής.* Σημειώνουμε ότι σε αυτή την κατάσταση της καθάρσεως συνδράμει και η προσευχή, η ήρεμη και νοερά, η άτύρβαστος και άφάνταστος.

Μετά τον ορισμό της, ο ρήτορας εξερευνά τη λογική της νηστείας: αν η νηστεία είναι αυτοσκοπός, αν δηλαδή το βασικό είναι μόνο να απέχεις από τις τροφές, τότε είναι πιθανό να νηστεύεις από τον οίνο αλλά ταυτόχρονα να μεθάς από κάτι άλλο, παραδείγματος χάρη τον θυμό (ουαί, γάρ φησιν, οι μεθύοντες ούκ από οίνου). Το νόημα, δηλαδή, της νηστείας δεν εξαντλείται στην ίδια τη νηστεία, γιατί τότε θα υπήρχαν περιπτώσεις όπου οι πιστοί νηστεύουν αλλά «μεθούν» από άλλα, από τα πάθη. *Εδώ ο ομιλητής εξετάζει το αντίθετο, χρησιμοποιώντας παραδείγματα, για το τί θα ήταν η νηστεία αν δεν υπήρχε ο σκοπός της, το τελικό αίτιο.* Το επιχείρημά του ολοκληρώνεται με το μοτίβο της αναλογίας, κατά το οποίο ο πιστός θα ομοιάζει με τοξότη ανίκανο να δει ή με αυτόν που απλά γυμνάζει το σώμα του την ασιτία.

Η νηστεία, όμως, επιδέχεται και έναν ακόμη ορισμό βασισμένο σε ένα άλλο «τέλος» συνδεδεμένη με τη χρονική στιγμή, την άσκηση κατά το Πάσχα. Αυτός ο ορισμός έχει σχέση τώρα όχι με την ψυχή, αλλά με την τοποθέτηση της νηστείας χρονικά πριν το Πάσχα και σε συνάφεια με την επερχόμενη εορτή της Αναστάσεως του Χριστού (έναγόμενος εις τούτο εκ του τόν καιρόν τής νηστείας προηγεΐσθαι τής αναστάσεως), καθώς η Ανάσταση από λειτουργική άποψη είναι η επιστροφή στην παραδείσια ζωή, δηλαδή σε έναν βίο εγκρατείας. Η σύζευξη παραδείσου-εγκρατείας γίνεται στην ομιλία μια γέφυρα, ώστε να μιλήσει ο ρήτορας για το γνωστό μοτίβο της παραδείσιας ζωής. Ο Χωνιάτης χρησιμοποιεί μια εκτεταμένη παρομοίωση και έτσι εξειδικεύει περισσότερο το θέμα του: οι

που τον απήγαγε ένα ετερόφυλο έθνος, έτσι και οι άνθρωποι έχοντας εξοριστεί από την αγαπημένη πατρίδα της Εδέμ επιθυμούν να επιστρέψουν και να αποκτήσουν την αρχική τους μορφή. Έτσι προκύπτει το νέο «τέλος» της νηστείας που οδηγεί και σε έναν νέο ορισμό: όδοποιήσις προς τήν ἄνω κατάστασιν.

Για την επίτευξη του «τέλους» της νηστείας, ακολουθούν στον λόγο προτροπές και αποτροπές. Το μέρος αυτό του λόγου, για να χρησιμοποιήσουμε τους όρους του Χωνιάτη, τους κυριολεκτικούς και τους μεταφορικούς, είναι το «φδέγμα» του επισκόπου, ο «κώδωνάς» του, με τον οποίο κατατροπώνει τα πάθη. Σύμφωνα με τους δύο ορισμούς που έχουν δοθεί, ανάλογη είναι και η προβολή της νηστείας ως «ἀποκαταστατικής τοῦ παραδείσου» και ως συντηρητικής της γαλήνης (τήν νηστείαν συντηρητικήν τῆς γαληνιώσης ... καταστάσεως). Προβάλλονται στις προτροπές και αποτροπές επίσης και διάφορες άλλες ωφέλειες της νηστείας, με ισχυρές παρομοιώσεις και αναλογίες, με κυρίαρχο το μοναστικό πνεύμα και με συλλογισμούς που θυμίζουν παρόμοιους του Βασιλείου Καισαρείας. Η διάρθρωση των προτροπών γίνεται πολλές φορές με περιφραστική απόδοση του τί είναι νηστεία, παραδείγματος χάρη ὁ τῆς ἐγκρατείας καιρός, ενώ άλλοτε χρησιμοποιούνται ὀροι της οικονομικής ζωής σε απροσδόκητη αναλογία: ο άνθρωπος πρέπει να “φορολογεί” την ὀρεξή του (δασμολογουμένων), για να αναδειχθεί η εκούσια πτώχευση του ανθρώπου κατά τη νηστεία και για να χαρακτηριστεί εκείνη ως μίμηση του Χριστού (οὔτω ζηλώσεις τήν τοῦ σωτῆρος ἡμῶν κένωσιν).

Προχωρώντας τις προτροπές του, προβάλλει την ελεημοσύνη ως εξισορρόπηση της σχέσης των ανθρώπων. Με αυτή την “οικονομική” λογική πραγματοποιεί μια διάκριση στις κατηγορίες του ακροατηρίου του, ανάμεσα στους πλούσιους και τους πενόμενους, ενώ οι αναλογίες με ένα δειλό ζώο ή με την τακτική των λεόντων λειτουργούν ενισχυτικά στις προτροπές. Πρώτα, ο ομιλητής απευθύνεται στους πλούσιους και θέτει έναντι τους επιχειρήματα σε μια διαχειριστική βάση. Τους προτρέπει να κριθούν πιστοί και φρόνιμοι οικονόμοι

οι λέοντες. Οι προτροπές ολοκληρώνονται με τη συμβουλή του ρήτορα προς την άλλη κατηγορία των ακροατών, τους πενόμενους. Τους προτρέπει να λειτουργήσουν κατά την περίοδο της νηστείας όπως ζούσαν και πριν από αυτήν, αλλά με τη μεγάλη διαφορά όμως τώρα να λειτουργήσουν όχι κατ' ανάγκη αλλά κατά προαίρεση: ἄλλὰ τὸ κατ' ἀνάγκην σοι μελετηθὲν ἐκουσίως ἐπέργασαι. Η διαφορά είναι ότι το δίωμά τους πριν τη νηστεία χαρακτηριζόταν ως «απορία», ενώ τώρα, χωρίς να αλλάξει το περιεχόμενό του παρά μόνο η νοηματοδότησή του, μετουσιώνεται σε εγκράτεια (χθὲς οὐκ εὐπορῶν, σήμερον ὡς ἐγκρατευόμενος). Η αποστρόφή στους πτωχούς ολοκληρώνεται με την προτροπή να μην περιφρονούν τη νηστεία και επειδή τους ζητήθηκε (τῇ ἐντολῇ) και επειδή το θέλουν (τῷ πνεύματι).

Την εξειδίκευση του λόγου με βάση το ακροατήριο ακολουθεί άλλη μια προτροπή ως συμπλήρωση των προηγούμενων. Διατυπώνει τις σκέψεις του, γιατί διανύουν την εβδομάδα της Τυροφάγου. Πρόκειται για την αρχή της νηστείας, μία σύντομη περίοδο εγκράτειας, όπου αρκεί να απέχουν από το κρέας (ἐν ταῖς βραχεῖαις ταύταις τῆς ἐγκρατείας ἡμέραις ... τὴν ἐβδομάδα ταύτην κρεωδαισίας ἀπέχεσθαι). Έτσι θα μπορέσουν, ανεπαίσθητα, να συνηθίσουν και στη νηστεία (λάθωμεν ἐδάδες τῆς νηστείας γενόμενοι).

Οι προτροπές, συχνά έρρυθμες, δεν είναι απλές αλλά ενσωματώνουν σκέψεις και αναλύσεις, όπως παραδείγματος χάρη όταν η νηστεία και η εγκράτεια ταυτίζονται με τη μεσότητα, έναν χαρακτηρισμό κατεξοχήν αριστοτελικό. Συγκεκριμένα, στην αρχή της ενότητας των προτροπών δίνει το έναυσμα για εγκράτεια στη λήψη τροφής πριν αρχίσει η κυρίως νηστεία (μὴ γοῦν τὸν καιρὸν τῆς ἐγκρατείας τὸν βραχὺν τοῦτον τεταγμένον εἰς συνεθισμὸν ἀσιτίας ποιήσωμεν γαστριμαργίας ὑπόθεσιν), για να διευκολυνθεί η μετάβαση από την τρυφή στην ασιτία (ὡς διὰ τινος γεφύρας τῶν ἐγκρατευσίμων τούτων ἡμερῶν ὀδεύωμεν). Προτρέπει λοιπόν σε εγκράτεια που την ονομάζει υπασπιστή της νηστείας: πῶς τὴν βασιλίδα νηστείαν ὀψόμεθα εἶπερ εἰς τὴν δορυφόρον αὐτῆς ἐγκράτειαν

ἐξυβρίσομεν;

Μια σειρά από αναλογίες εμπλουτίζουν τον λόγο: ο κορεσμός είναι μία αναστάτωση τρικυμιώδης, κάτι το νυκτερινά ζοφερό, που ταλαιπωρεί το σώμα και συσκοτίζει τον νου (χειμῶνα οἶδα καὶ νύκτα τὸν κόρον). Αντίθετα, η ασιτία ομοιάζει με καλοκαίρι χρυσό και με αἶθριο καιρό (τὴν δ' ἄσιτίαν θέρους χρυσοῦν καὶ ἡμέραν καθαρῶς αἰθριάζουσιν). Ακόμη η είσοδος στη νηστεία είναι ανάλογη με την είσοδο σε ναό και, όπως για να εισέλθεις στο ναό διαβαίνεις τον πρόναο, έτσι για να εισέλθεις στη νηστεία διαβαίνεις την περίοδο της εγκράτειας (εἰσέλθωμεν οὖν καὶ ἡμεῖς πρῶτα μὲν εἰς τὴν ἁγίαν ἐγκράτειαν). Φαίνεται ότι αυτό που τον ενδιαφέρει είναι να υποδείξει τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να γίνει ομαλότερα η μετάβαση από την πλησμονή στη νηστεία.

Στο σημείο αυτό εμφανίζεται αναπάντεχα στον λόγο μία “παρέκβαση”, η οποία ουσιαστικά εξελίσσεται σε δεύτερο θέμα. Ο λόγος γίνεται τώρα πιο ρητορικός γιατί αναφέρεται σε ένα “ζήτημα” επίμαχο που απασχολεί τον ομιλητή, άρα και επίκαιρο. Ο επίσκοπος κατηγορεί τους Αθηναίους για ολιγωρία στα καθήκοντά τους, ότι δηλαδή δεν προσέρχονται στους ναούς (τὸ μὴ προσεδρεύειν ὑμᾶς τοῖς θεοῖς ναοῖς), ότι δεν προσεύχονται (μηδὲ προσεύχεσθαι), ότι δεν δίνουν προσοχή στα ακούσματα εντός του ναού (μηδ' ἀκροᾶσθαι τῶν λογίων τοῦ πνεύματος). Αξιοσημείωτη είναι η περιφραστική αναφορά, από όλους τους ναούς της πόλης, στον Παρθενώνα (οὔτε γὰρ εἰς τὸν περικαλλέστατον καὶ οὐράνιον τοῦτον οἶκον ἐκκλησιάζετε). Ο επίσκοπος δίνει στους ναούς διάφορους χαρακτηρισμούς: κρησφύγετα ἄσυλα, ἰατρεῖα πάνδημα, λιμένας ἀκλύστους, ἁμαρτανόντων ἀπάντων ἰλαστήριον, θεία ξυναυλία, ἡδίστη διατριβὴ καὶ κατάλληλος. Αντίθετα, οι Αθηναῖοι που δεν προσέρχονται σε αυτούς είναι σαν να υφίστανται μία εδελούσια ζημία: ἐκουσίως ὑφίστασθε ζημίαν τοιάνδε.

Ο λόγος αποκτά ακόμη μεγαλύτερη ρητορικότητα όταν λαμβάνει τη μορφή υποθετικού διαλόγου του ρήτορα με εκείνο το μέρος του ποιμνίου του που δείχνει ολιγωρία στα καθήκοντά του. Ο ομιλητής δεν παραλείπει να σχολιάσει και την

πρόχειρη απολογία του κάθε πιστού για τη συμπεριφορά του αυτή (εύρετικός γάρ ἀπολογίας ἅπας ὑπεύθυνος, κοινῇ δὲ πάντες τυχὸν αἰτιάσεσθε τὴν τοῦ βίου ἄσυχλον μέριμναν) δεν προσέρχεται στο ναό επειδὴ δεν τον αφήνουν οι βιωτικές μέριμνες. Αλλά αυτό για τον ρήτορα είναι υποκρισία (ματαΐα ἢ σκῆψις αὐτῆ· οὐ γάρ τὸν αἰεὶ χρόνον ἀξιούμεν προσεύχεσθαι). Ο ἐπίσκοπος δεν τους εἶχε ζητήσει να προσεύχονται συνέχεια. Σε ὅλη αὐτή την ἐνότητα τα παραδέματα ἀπὸ την Παλαιὰ και Καινὴ Διαθήκη εἶναι ἀφθονα, οι αποστροφές σε ἄμεσο και επικριτικὸ ὄφος πρὸς το ακροατήριο συχνές και η ἐναλλαγή των θεμάτων διαστίξεται με δυνατές εικόνες.

Στη συνέχεια, παραμένοντας στον προτρεπτικὸ τόνο, ο ρήτορας ἐξειδικεύει το κήρυγμα σχετιζόμενο τώρα ὄχι τόσο με τη νηστεία ὅσο με τις κοινωνικές ανισότητες. Οι προτροπές του στην ἐνότητα αὐτή αποκτοῦν ἕναν χαρακτήρα διαφορετικὸ καθὼς ο λόγος περιστρέφεται τώρα γύρω ἀπὸ την ἀδικία, την ἰσότητα, τη διαχείριση του πλούτου. Ἢδὴ η πρώτη φράση της ἐνότητας (ἀλλὰ τούτων μὲν ἄλις) δείχνει ὅτι κλείνει ἕνα κεφάλαιο και ἀρχίζει ἕνα νέο. Το παράδειγμα ἀπὸ τον Ησαΐα προσθέτει κάτι περισσότερο στα οφέλη της νηστείας και ἀποτελεῖ την εἰσαγωγή για το θέμα της ἀπληστίας, η οποία, κατὰ τον ρήτορα, εἶναι ἀφενὸς αἰτία υπερηφανίας (ἢ τῶν πλειόνων ἀπληστία πείθει μέγα νομίζειν), ἀφετέρου αἰτία οικονομικῆς ἐκμετάλλευσης των ασθενέστερων (μὴ κατὰ τοῦ πένητος πλουτήσης ὁ πτωχεύων ὀφείλων τῷ πνεύματι). Το βιβλικὸ παράδειγμα της ἀπληστίας του Μαμωνά και ο ευαγγελικὸς λόγος του Χριστοῦ ἐνισχύουν την ἐπίκριση της ἀπληστης συμπεριφοράς. Για τον ρήτορα ο πλούσιος εἶναι ἀδικος γιατί καταλήγει στην ἐκμετάλλευση των πενήτων και γιατί με τη συμπεριφορά του διαιωνίζει την ανισότητα (ἀλλὰ και τοῦ πτωχικοῦ ἄρτου τὸν ψωμὸν ἀρπάζοντες, μᾶλλον δ' αὐτὸν τὸν πτωχὸν κατεσθίοντες;). Ἐτσι ο λόγος μετατρέπεται σε κήρυγμα που κάνει τη νηστεία ἀφορμὴ για κοινωνικὴ ἀιχμή, η επιχειρηματολογία προσωποποιεῖται και αποκτὰ ἐιδικότερο στόχο και μεγαλύτερη δύναμη. Η νηστεία δεν ἔχει σχέση τώρα με την κάθαρση, ἀλλὰ με

ελεημοσύνη (καὶ τὸν ἐπὶ τοῦ πυλῶνος οὐκ ἐλέησας ἐρριμμένον Λάζαρον). Ἡ αναφορά καὶ ταυτόχρονα ἡ κατηγορία τοῦ ρήτορα βρίσκει τὸ κορυφωμὰ της καὶ συνοψίζεται στὴν ἀκόλουθη φράση: ὁ γὰρ πλούσιος, κἂν οὐκ ἀδικῆ ὡς μὴ προδήλως ἀφαιρούμενος τὰ ἀλλότρια, ἀλλ' οὖν ἄδικός ἐστιν ὡς παρὰ πολλοὺς ἑτέρους κτώμενος πλείονα, τοῦ θεοῦ βουλομένου καὶ νομοθετοῦντος ἰσότητα. Ἀνάμεσα στις εμπνευσμένες σκέψεις τοῦ Χωνιάτη, που διατυπώνονται σε αὐτὸ τὸ τμήμα τοῦ λόγου του, ξεχωρίζει ἡ ἀποψή του ὅτι ἡ μόνη διαφορά των ἀνθρώπων εἶναι ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ κακία καὶ ὅτι οἱ ἄλλες διαφορὲς εἶναι εἴτε φανταστικά πράγματα εἴτε παιχνίδια (αἱ γὰρ ἀνισότητες αὗται ... ὀνειράτα ἢ παίγνια, ἀρετὴ δὲ μόνη καὶ κακία τὴν διαφορὰν ἐν ἡμῖν ἐργάζεται). Εἶναι παράλογο νὰ εἶσαι πλεονέκτης καὶ νὰ διεκδικεῖς ὡς δικό σου αὐτὸ που εἶναι κοινὸ (πόθεν οὖν ὁ πλεονέκτης φιλονεικεῖ ἐξιδιούσθαι τὰ κοινὰ θησαυρίσματα καὶ οἰκειοῦσθαι τὰ τῶν πολλῶν;). Ἀν συμπεριφέρεσαι διεκδικητικὰ οὐσιαστικά ομολογεῖς τὴν ἀδικία καὶ πλεονεξία σου. Ἀντίθετα τὰ τρία βιβλικὰ παραδείγματα δίκαιων ἀνδρῶν, τοῦ Ἀβραάμ, τοῦ Ἰώβ καὶ τοῦ Δαυὶδ, προβάλλουν τὴ σωστή στάση.

Στον ἐπίλογο ὁ ομιλητὴς χαρακτηρίζει τὸν λόγο του καὶ τὸ ἀκροατήριό του. Ἡ ἀποστροφή πρὸς τὸ ἀκροατήριον φανερώνει τὴ μέριμνα τοῦ ἐπισκόπου γιὰ τὸν τρόπο πρόσληψης τοῦ λόγου του. Ἐντύπωση προκαλεῖ ὅτι ὁ Χωνιάτης χαρακτηρίζει αὐτὴ τὴν πρώτη του ομιλία οὔτε φιλόδοξη οὔτε ἐπιδεικτική οὔτε αὐτὴ που ετοιμαζόταν νὰ ἐκφωνήσῃ ὅταν χειροτονήθη ἐπίσκοπος, ἀλλὰ εὐτελὴ καὶ πενιχρή, ἀνάλογη τοῦ πνευματικοῦ ἐπιπέδου τοῦ ἀκροατηρίου του (τῶν ἡμετέρων λόγων τὰς ἀπαρχὰς ... οὐ φιλοτίμους οὐδ' ἐπιδεικτικὰς οὐδ' οἷας προσαγαγεῖν παρεσκευαζόμεν ... ἀλλ' εὐτελεῖς τε καὶ πενιχρὰς καὶ καταλλήλους τῇ ἀνασκησίᾳ καὶ ἀγροικίᾳ τῆς πόλειως). Τὰ λόγια αὐτὰ προκαλοῦν τὸν προβληματισμό μας, μήπως ὁ ἐπίσκοπος ἐπεξεργάσθηκε τὸν λόγο μετὰ τὴν ἐκφώνησή του, ἢ μήπως τὸ τελευταῖο αὐτὸ τμήμα εἶναι ἓνα πρόσθετο κομμάτι, τὸ ὁποῖο προοριζόταν νὰ ἀναγνωσθεῖ ἀπὸ αὐτοὺς που ὁ ἴδιος ἤθελε, ἴσως τους

φίλους του ή τον κύκλο του στην Κωνσταντινούπολη. Κάνουμε αυτή την υπόθεση διότι είναι δύσκολο να φαντασθούμε ότι μπορεί να κατηγορεί το εκκλησίασμα τόσο άμεσα και δημόσια για πνευματική αναλγησία και αμάθεια. Στα καταληκτικά του λόγια αποτυπώνεται επίσης ξεκάθαρα και η αντίληψή του για τη διαφορά ανάμεσα στο παρόν και στο παρελθόν της Αθήνας. Όταν ο ρήτορας κάνει αναφορά στους αρχαίους Αθηναίους είναι σαν να διηγείται περήφανος μια ιστορία, ενώ όταν αναφέρεται στο παρόν παραδέχεται με ειλικρίνεια τη διάψευση των προσδοκιών του: ἔψευμαι τῶν ἐλπίδων καὶ τῆς προσδοκίας ἐκπέπτωκα. Ο Χωνιάτης παρουσιάζεται να έχει συναίσθηση σε ποια πόλη και σε ποιο ακροατήριο κηρύττει, γι' αυτό και εξομολογείται ότι ακόμη και ο Εισβατήριός του, που πρόσφατα εκφώνησε (ἔναγχος γάρ τὰ εἰσιτήρια), ενώ ήταν λόγος απέρिटτος και χωρίς μεγάλες αξιώσεις (ἀφιλότιμος), του φάνηκε ότι ἔλεγε πράγματα ακατανόητα και σαν από άλλη γλώσσα. Αν θέλαμε να ερμηνεύσουμε τα λόγια του επισκόπου με βάση τη ρητορική θεωρία, θα λέγαμε ότι ο επίσκοπος ουσιαστικά αναγνωρίζει ότι εκφώνησε έναν μη ρητορικό λόγο. Και αυτό γιατί ο σωστός ρητορικός λόγος πρέπει να είναι «έντεχνος», με λογοτεχνικές αξιώσεις και να επιδέχεται «αποκρυπτογράφηση» και υπόθεση του ακροατή για το τί υπονοείται πίσω από τα νοήματα, από τη διατύπωση και τη σύνταξη των λέξεων. Όταν ο ρήτορας παρέχει στο ακροατήριό του επιχειρήματα και εικόνες αντιληπτά από τον κοινό νου, τότε ο λόγος του χάνει σε ρητορικότητα.

Διαβάστε την Διδακτορική Διατριβή της Φανής Βόινου εδώ:

<https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/43406>

Διαβάστε το άρθρο της Καλλιόπης Μαυρομάτη εδώ:

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/bz/article/view/3744/0>

Για τον πρώτο βυζαντινό ουμανισμό δείτε περισσότερα εδώ:

<https://www.historical-quest.com/arxeio/mesaioniki-istoria/27-protos-vyzantinos-oumanismos.html>

[https://cognoscoteam.gr/%CE%BF-](https://cognoscoteam.gr/%CE%BF-%CF%80%CF%81%CF%8E%CF%84%CE%BF%CF%82-%CE%B2%CF%85%CE%B6%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BD%CF%8C%CF%82-%CE%BF%CF%85%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82/)

[%CF%80%CF%81%CF%8E%CF%84%CE%BF%CF%82-](https://cognoscoteam.gr/%CE%BF-%CF%80%CF%81%CF%8E%CF%84%CE%BF%CF%82-%CE%B2%CF%85%CE%B6%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BD%CF%8C%CF%82-%CE%BF%CF%85%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82/)

[%CE%B2%CF%85%CE%B6%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE](https://cognoscoteam.gr/%CE%BF-%CF%80%CF%81%CF%8E%CF%84%CE%BF%CF%82-%CE%B2%CF%85%CE%B6%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BD%CF%8C%CF%82-%CE%BF%CF%85%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82/)

[%BD%CF%8C%CF%82-](https://cognoscoteam.gr/%CE%BF-%CF%80%CF%81%CF%8E%CF%84%CE%BF%CF%82-%CE%B2%CF%85%CE%B6%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BD%CF%8C%CF%82-%CE%BF%CF%85%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82/)

[%CE%BF%CF%85%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CF%83%CE](https://cognoscoteam.gr/%CE%BF-%CF%80%CF%81%CF%8E%CF%84%CE%BF%CF%82-%CE%B2%CF%85%CE%B6%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BD%CF%8C%CF%82-%CE%BF%CF%85%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82/)

[%BC%CF%8C%CF%82/](https://cognoscoteam.gr/%CE%BF-%CF%80%CF%81%CF%8E%CF%84%CE%BF%CF%82-%CE%B2%CF%85%CE%B6%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BD%CF%8C%CF%82-%CE%BF%CF%85%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82/)

<https://search.lib.auth.gr/Record/27551>

Για τις Μεγάλες Κατηγήσεις της Μονής Στουδίου δείτε περισσότερα εδώ:

<http://ikee.lib.auth.gr/record/136149/files/GRI-2015-14089.pdf>

Για την πειρατεία δείτε περισσότερα εδώ:

<https://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/06/3-5.pdf>

<http://ikee.lib.auth.gr/record/74114/files/gri-2007-473.pdf>

https://www.istorikathemata.com/2011/09/1821_08.html

<https://greeceparadise.gr/11-i-piratia-sto-meseona/>